

Bukodi Erzsébet

TÁRSADALMI JELZŐSZÁMOK – ELMÉLETEK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK

Bevezetés

A társadalmi indikátorok „mozgalmának” kialakulásáról, indulásáról beszélve legalább három fontos állomást kell száma vennünk (Rothenbacher 1993). Az első az az 1954-es ENSZ-kezdeményezés képviseli, amely egy szakértői csoport felállításával az életszínvonal koncepciójának és mérésének a problémáit kívánta felvázolni. Az itt alkalmazott megközelítésben a lakossági jólét, az életkörülmények különböző területekre „darabolhatók”, és ezek a szegmensek külön-külön vizsgálandók a statisztikai eszközeivel.

A második kiindulási pontot az a NASA-kutatás jelentette, amely a hatvanas évek elején indult, és amelynek a célja annak a felmérése volt, vajon az űrprogramoknak milyen a fogadtatása az amerikai társadalomban. Ennek keretében a kutatók egy olyan egységes társadalomstatisztikai rendszer kialakítását tűzték ki célul, amely évente, a gazdasági jelentések mellékleteként egy „társadalmi riportot” jelentet meg. Ez a jelentés a lakosság objektív életkörülményeinek legfontosabb jellemzőiről és azok változásáról volt hivatott tudósítani.

A harmadik „lökés” szintén az Egyesült Államokból származott. A hatvanas években a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan már jelentkeztek azok a társadalmi problémák, amelyek megoldása pusztán gazdasági eszközökkel nem volt lehetséges. Mind a szakemberek, mind a politikai döntéshozók felismerték, hogy a gazdasági indikátorok önmagukban nem fejezik ki egy ország gazdasági-társadalmi állapotát. Ez a kritika vezetett el egy olyan igényhez, amely a nemzeti számlák rendszeréhez hasonlóan fontosnak látja a „társadalmi számlák” rendszerének kidolgozását. Azonban ennek megvalósítását még mindig inkább a gazdasági helyzetjelentések mellékleteként képzelték el.

A társadalmi jelzőszámok kutatásának „virágzása” a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig tartott. Ekkor, az elméleti keretek tisztázására és a módszertani problémák megoldására több műhely is kialakult. Európában a legnagyobb tekintélyt a *Wolfgang Zapf* vezette német és az *Erik Allard* – a későbbiekben *Joachim Vogel* – nevéhez kapcsolható skandináv iskola vívta ki magának. A hetvenes évek végén kezdődő gazdasági visszaesés azonban nem kedvezett a társadalmi jelzőszámok kutatásának, a figyelem ismét a gazdasági jelzőszámokra irányult. Az országok nagy részében a társadalmi indikátorok rendszerbe fűzését célzó sta-

tisztikai programok abbamaradtak, más országokban viszont a mozgalom ekkorra már elérte „nagykorúságát”, és integrálódott a nemzeti statisztikai rendszerbe.

Napjainkban viszont ismét az érdeklődés homlokterébe kerültek a társadalmi indikátorokkal kapcsolatos kutatások – a legtöbb ország viszonylagos rendszerességgel megjelentet társadalmi helyzetképeket, sőt néhány helyen egy egységes társadalomstatisztikai adatfelvételi rendszerre épül az információközlés. Kétségkívül, az újabb „lökést” az Európai Unió gazdasági-társadalmi integrációjának felpörgése jelentette, amely új kihívásokat teremtett a statisztikai szolgálaton belül. Egyrészt megindult a nemzeti statisztikai nomenklatúrák, adatközlések összehangolása, másrészt az egységes elvek alapján végrehajtott, a tagállamok legtöbbszörre kiterjedő komparatív társadalomstatisztikai felmérések alapján közös adatbankok létrehozása. Az első ilyen nagyszabású vállalkozás az Európai Közösség háztartáspanel vizsgálata volt 1994-ben, amely elsősorban az iskolázottsággal, munkaerőpiaccal, jövedelemeloszlással kapcsolatos kérdésekre fókuszált.

A társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos kutatások történeti háttérének felvázolásakor említést kell tennünk a nem elhanyagolható magyar hagyományokról is. Nálunk a hetvenes évek közepén Andorka Rudolf vezetésével a KSH-ban kezdődött meg társadalmi indikátorok rendszere elméleti alapjainak kidolgozása. A munka alapvetően két irányban folyt: Az egyik utat az úgynevezett társadalomstatisztikai tranzíciós mátrixok módszerének hazai adaptációja jelentette (Andorka–Illés 1974), a másikat az ennél „szerényebb” igényű társadalmijelzőszám-szisztéma kidolgozása (Andorka–Kulcsár 1976) képviselte. Az előbbi megközelítésnek az a lényege, hogy időről időre követve a társadalom tagjainak életútját, „elszámoljuk” a lakosság mozgását a különböző demográfiai, iskolai, munkaerő-piaci, jövedelmi stb. kategóriák és állapotok között. Ehhez azonban egy olyan komplex, évről évre ismétlődő társadalomstatisztikai adatfelvételi rendszerre lenne szükség, amely sem akkor, sem azóta nem valósult meg a maga teljességében. Az „egyszerűbb” utat képviselő, társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos kutatások eredményei viszont több munkában is publikálódtak. 1986-ban – majd angol nyelven 1990-ben – megjelent egy olyan összefoglaló tanulmány, amely az addig kidolgozott mutatók felhasználásával vázolja fel a társadalmi modernizáció rövid és hosszú távú trendjeit (Andorka–Harcza 1986, 1990). Tulajdonképpen ezen kötet tartalmának és adatainak – legalábbis részbeni – aktualizálását jelentette egyrészt a *Társadalmi riport* sorozat, másrészt a *Társadalmi helyzetkép* kiadvány. Az előbbi kétfévente jelenik meg a Társi égisze alatt, és az első, az általános gazdasági, társadalmi tendenciákat bemutató fejezetén kívül nem csupán adatközlő, hanem elemző tanulmányokat is tartalmaz (Andorka–Kolosi–Vukovich 1990, 1992, 1994, 1996; Kolosi–Tóth–Vukovich 1998, 2000). Az utóbbi kiadványt a KSH munkatársai állítják össze, és funkciója elsősorban az, hogy leíró jelleggel összegző keretet adjon a fontosabb társadalmi jelenségekről és folyamatokról (KSH 1999).

A következőkben, a téma nemzetközi szakirodalmára alapozva, áttekintjük a társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos elméleti megközelítéseket, tisztázzuk az általános fogalmakat. Ezen túlmenően bemutatjuk a különböző elméleti megközelítések-ből következő operacionalizációs lehetőségeket, és végül kísérletet teszünk egy lehetséges adatgyűjtési rendszer előnyeinek és hátrányainak a felvázolására.

A társadalmi indikátorok: definíciók, típusok

A statisztikától az indikátorokig

Elméletileg a statisztikák olyan számokban kifejezett tények, amelyeket valamilyen módszertani eljárás segítségével szisztematikus adatgyűjtés eredményeként állítanak elő, ebből következően „értékmentesek”, feladatuk csupán az információnyújtás, tájékoztatás. Az indikátorok ezzel szemben túllépnek ezen a „könyvviteli” szemléleten, és magukban rejtik a tervezés, az előrejelzés és az értékelés lehetőségét. Vagyis az indikátorok közvetítők – metaadatok (Olenski 1986) – a statisztikai megfigyelések és a gazdasági, társadalmi jelenségek között. A jelzőszámokkal kapcsolatban az egyik legfontosabb szempont az időbeli vagy a különböző gazdasági, társadalmi aggregátumok, csoportok közötti összehasonlítás, összehasonlíthatóság. Egyetlen időpontra vagy egyetlen csoportra vonatkozó statisztikai adat önmagában nem képvisel indikátort, csak abban az esetben, ha az egy időszorra illeszkedik, illetve ha más csoportokkal való összehasonlításban szerepel. Más szóval, a jelzőszámoknak minden esetben relatív mutatóknak kell lenniük.

A társadalmi indikátoroknak ez a közvetítő szerepe jól megmutatkozik azokban a definíciókban, amelyeket a terület „klasszikusainál” olvashatunk:

A társadalmi indikátorok „...olyan statisztikák, statisztikai sorok és minden egyéb formái a bizonyítékoknak, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy megállapítsuk, hol állunk most, és merrefelé tartunk értékeink és céljaink tekintetében.” (Bauer 1966)

„A társadalmi indikátorok valamely társadalmi jelenség mérései, ...[a jelzőszámok] jellegükben normatívok és egy konzisztens információs rendszer részei.” (Cazes 1972)

„A társadalmi indikátorok valamilyen társadalmi alrendszerre vonatkoznak ...és a kíváncsiság, a megértés és a cselekvés eszközeként szolgálnak.” (Stone 1975)

„A társadalmi indikátorok a társadalomról alkotott számszerűsített tények.” (Hauser 1975)

„A társadalmi indikátorok olyan statisztikák, amelyek az életkörülményeket és az ezekben bekövetkezett időbeli változásokat mérik a népesség különböző csoportjaira vonatkozóan, figyelembe véve a társadalmi létezés külső (objektív) és belső (szubjektív) vonatkozásait.” (Land 1975)

Társadalmi indikátoroknak tekinthetők „...mindazon adatok, amelyek felvilágosítanak bennünket a struktúrákról és a folyamatokról, a célokról és a teljesítményekről, az értékekről és a véleményekről”. (Zapf 1977)

„A társadalmi indikátorok egy olyan szisztematikus rendszer részei, amely rendszer a megfigyeléstől a prognózisig, a tervezéstől a tervek megvalósulásának értékeléséig terjed.” (Horn 1993)

„A társadalmi indikátorok olyan mérések, amelyek legalább háromféle módon használhatók: mint teljesítményindikátorok, a társadalmi célok megvalósulásának sikeressége szempontjából; mint statisztikai háttér adatok az egyéni jólét leírása vonatkozásában; és mint kulcsstatisztikák a nemzeti, regionális, helyi tervezés elősegítésére.” (Vogel 1994)

„...a társadalmi indikátoroknak két alapvető célja van: az első a társadalmi változások felmérése, a második a társadalmi jólét mérése és leírása. Szélesebb értelemben véve a társadalmi indikátorok a társadalmi változások rendszeres megfigyelésének és elemzésének eszközei.” (Noll 1998)

A fentebbi definíciók „közös” elemeinek kiemelésével a társadalmi jelzőszámok céljait, funkcióikat, feladataikat tekintve a következőképpen illeszkednek a gazdasági-társadalmi döntési folyamatokba:

Funkció	Feladat
A jelenségek, tendenciák megfigyelése	Elemzés
Az elemzések eredményeként a társadalmi változások előrejelzése	Tervezés
Lehetséges alternatívák felvázolása, prioritások megadása	Orientálás
A döntések társadalmi következményeinek, „teljesítményének” értékelése	Monitoring, retrospektív elemzés

A kutatók többsége (pl. Vogel 1994) egyetért abban, hogy a társadalmi indikátorok alkalmazásának elsődleges célja a társadalmi jólét, az életkörülmények leírása, ennek időbeli nyomon követése. Ennek megfelelően a jelzőszámoknak

- az egyénekre és a háztartásokra kell koncentrálniuk, nem pedig az egyéb gazdasági-társadalmi aggregátumokra;
- output-méréseknek kell lenniük, amelyek alkalmasak a különböző folyamatok, döntések következményeinek a feltárására.

A társadalmi indikátorok mindig normatív jellemzőkkel bírnak abban az értelemben, hogy segítségükkel a szakemberek és a politikai döntéshozók is egyértelműen meg tudják állapítani a „fejlődés” vagy a „leszakadás” tényét. Ezeknek a jelzőszámoknak alapvető feladatuk, hogy megmutassák azt, vajon a változások „jó” vagy „rossz” irányban haladnak-e; vannak-e egyáltalán változások.

A társadalmi jelzőszámokkal foglalkozó magyar szakirodalom a jelzőszámoknak három típusát különbözteti meg (Andorka–Kulcsár 1976). Az első típus gyakorlatilag megfelel a nemzetközi szakirodalomból származó definícióknak, vagyis az indikátorok normatív, teljesítménymérő jellegét hangsúlyozza. Ezek mellett azonban a szerzők szükségesnek tartják a nem normatív jellegű indikátorok alkalmazását is, ezen elsősorban a társadalmi szolgáltatások és a társadalmi ráfordítások teljesítményét kifejező mutatókat értik. Érvelésük szerint az ilyen típusú indikátorok fontos részei a társadalmi viszonyoknak, és összefüggenek a társadalmi jólét alakulásával. Egy harmadik típusú jelzőszám viszont sem a társadalmi jólét bizonyos elemeit, sem a társadalmi szolgáltatásokat, hanem „egyszerűen” a társadalom állapotát írja le. Ide sorolják például a különböző beiskolázási mutatókat. Összefoglalóan a társadalmi jelzőszámokat a következőképpen definiálták a szerzők:

„...a társadalmi folyamatoknak és jelenségeknek – a társadalmi jólét egyes elemeinek, a különböző társadalmi ráfordításoknak és általában a társadalom

állapotának – olyan mutatói, amelyek a kérdéses folyamatokat és jelenségeket összefoglalóan és világosan jellemzik.” (Andorka–Kulcsár1976: 460)

A fentebbi jelzőszám-definíción túlmenően Andorka és Kulcsár megfogalmazott egy négyes követelményrendszert is a lehetséges indikátorstruktúrát illetően:

A társadalmi jelzőszámok

1. a jólét minden lényeges területére terjedjenek ki;
2. minden jelenséget a lehető legkevesebb, de a legjellemzőbb mutatóval írjanak le;
3. a jelzőszámok legyenek elég érzékenyek ahhoz, hogy a jelenség viszonylag kis változását is jól kimutassák;
4. a kiválasztott jelzőszámoknak minél hosszabb idősorai, valamint minél részletesebb társadalmi és területi bontás szerint kimutatott keresztmetszeti adatai álljanak rendelkezésre.

Objektív versus szubjektív indikátorok

A jelzőszámok természetesen különböző szempontok szerint csoportosíthatók, amely szempontokat az adatközlés célja és tartalma határozza meg. Horn (1993) az indikátorok rendezésének következő módját javasolja:

A. Objektív típus

A.1. egyváltozós megközelítés

A.2. többváltozós „egyszerű” megközelítés

A.3. többváltozós „komplex” megközelítés

B. Levezetett vagy szubjektív típus

Az „objektív” indikátorok alapulhatnak egyetlen változó idősorán (pl. a nappali tagozaton tanulók száma bizonyos életkorban). Egy másik megoldás az lehet, amikor többé-kevésbé heterogén „elemi” jelzőszámokból alakítunk ki egy kombinált mutatót (pl. a születések és a halálozások számából kiszámítjuk a természetes szaporodás–fogyás indexét). A harmadik megközelítés egy adott gazdasági-társadalmi jelenség komplex, sokféle szempontot figyelembe vevő megközelítésén alapul (pl. háztartások jövedelmi helyzete, a népesség egészségi állapotát kifejező szintetikus mutató). A következő táblázat három példával világítja meg a három indikátortípus sajátosságait.

Területek	Egyváltozós megközelítés	Többváltozós megközelítés	
		„Egyszerű”	„Komplex”
Népesedés	születési, halálozási mutatók	természetes szaporodás	a népességváltozás hosszú távú trendjei
Oktatás, iskolázottság	a 20 éves népességből a nappali tagozaton tanulók aránya	az érettségizettek közül felsőoktatási intézményekben továbbtanulók aránya	az iskolázottsági státusz
Munkaerőpiac	a foglalkoztatottak aránya az aktív korú népességen belül	a népesség gazdasági aktivitási státusz szerinti megoszlása (foglalkoztatottak, munkanélküliek stb.)	a munkaerő-piaci változások hosszú távú trendjei

Az objektív indikátoroktól *Horn* elkülöníti az általa „levezetettnek” vagy szubjektívnek nevezett jelzőszámokat. Ezek a mutatók nem közvetlen módon ragadják meg a különböző társadalmi jelenségeket, hanem úgynevezett „helyettesítő” (*proxy*) indikátorok segítségével. Ebbe a kategóriába sorolja a szerző például az öngyilkosságok számának alakulásáról tudósító mutatókat, azzal érvelvén, hogy az öngyilkosságok idősorainak vizsgálatából megbízható következtetéseket vonhatunk le a társadalom „jól-létének” változására vonatkozóan. Ezek a levezetett vagy származtatott jelzőszámok alapulhatnak a társadalmi tények szubjektív értékelésén, az életkörülmények egyéni percepcióján (is). Mindezt figyelembe véve beszél *Noll* (1998) a „szubjektív” társadalmi indikátorokról, ahova olyan mutatókat sorol, mint például a szubjektív osztály- vagy réteghelyzet, a foglalkozással, munkakörrel való elégedettség stb. A társadalmi jelzőszámoknak ez az „objektív” – „szubjektív” elkülönítése azért fontos, mert a társadalmi indikátorok modelljei – többek között – aszerint különböztethetők meg egymástól, hogy milyen típusú jelzőszámokat alkalmaznak, preferálnak a társadalmi jelenségek leírására.

„Versenyző” megközelítések: a társadalmi indikátorok modelljei

A nyugat-európai országok legtöbbjében már a hetvenes évek óta folyik az úgynevezett „társadalmi indikátorok mozgalma”, azonban a keletkezett produktumok, illetve a munka intézményesítettsége meglehetősen heterogén képet mutat. Nagyon kevés olyan ország van, ahol a társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos kutatások és adatközlések időben stabilak és folyamatosak. Talán a „legszebb” példa Skandinávia – leginkább Svédország – ahol az indikátorkutatás már csaknem harminc éves múltra tekint vissza, és ahol az adatközlések alapját egy jól kidolgozott adatfelvételi rendszer képviseli. A különböző nemzetek társadalmi jelzőszámokkal kapcsolatos erőfeszítései mind a céljaikat, mind módszertani megközelítésüket, mind intézményesítettségüket tekintve nagyon különbözhetnek egymástól. Ezeket a lehetséges megközelítéseket próbáljuk meg a következőkben tipizálni és legfontosabb sajátosságaikat bemutatni.

Az „erőforrás” megközelítés

A svéd „életkörülmények” megközelítés középpontjában az a probléma áll, vajon hogyan lehet a lehető legszisztematikusabb képet adni a társadalom „jól-létének” népességen belüli eloszlásáról, azaz hogyan ragadhatók meg a statisztika eszközeivel a társadalmi egyenlőtlenségek. *Vogel* (1988) a társadalmi indikátorokkal kapcsolatos munkának három funkcióját jelöli meg:

1. „a dolgok jelenlegi állásának” leírása (a problémák felvetése),
2. annak eldöntése, vajon „hogyan kellene a dolgoknak menniük” (a társadalmi, politikai célok megfogalmazása); végül,
3. annak meghatározása, hogy „mit kell tennünk” a különböző célok elérése érdekében (társadalmi tervezés).

A társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség koncepciója szorosan kapcsolódik azokhoz az elképzelésekhez, hogy milyenek is kellene lennie az anyagi és nem anyagi javak igazságos elosztásának egy adott társadalomban. Az erről szóló elméletek általában azokon a feltételezéseken alapulnak, amelyek a különböző csoportok közötti különbségek okainak feltárására irányulnak. Ezek a különbségek a társadalom tagjai előtt álló „alternatívák” közötti szabad választás eredményeiből adódnak. Amikor a hasonló erőforrásokkal rendelkező egyének (pl. a kereskedelmi alkalmazottak) anyagi fogyasztásukban, kulturális aktivitásukban, üdülési szokásaikban stb. különböznek egymástól, akkor ezek a különbözőségek „csak” az eltérő preferenciákból és ízlésekből adódnak, és nincsenek elsődleges kapcsolatban az elérhető erőforrásokkal. A tényleges különbségek akkor jelentkeznek, amikor az eltérő mennyiségű és minőségű erőforrásokkal rendelkező társadalmi csoportokat hasonlítjuk össze, hiszen ekkor az egyenlőtlenségek éppen az elérhető (vagy el nem érhető) források különbözőségéből adódnak. Ebből a megfogalmazásból világos, hogy a skandináv „életkörülmények” megközelítés középpontjában az „erőforrások” fogalma áll. Ebben az elméleti keretben a társadalmi jólét nem más, mint „...az egyéneknek erőforrások feletti rendelkezése, amely által az egyéni életkörülmények tudatos módon alakíthatók” (Erikson 1993: 72). Ezek az erőforrások lehetnek anyagiak, gazdaságiak (lakásviszonyok, vagyon, jövedelem, megtakarítás stb.), és lehetnek az életmód más aspektusaira visszavezethetők (iskolai, képzettségi háttér, munkakörnyezet, egészségi állapot, kapcsolati környezet stb.). A svéd modell kizárólag objektív indikátorokkal dolgozik, az egyének életkörülményeikkel való elégedettségének vagy elégedetlenségének a vizsgálata (a szubjektív jelzőszámok alkalmazása) ebben a megközelítésben kritika tárgya. Ahogyan Erikson (1993: 77) fogalmaz: „...az a megközelítés, amely az egyének szubjektív értékelésére alapoz, részben, [az egyének] aspirációinak különbözőségéből adódik.” Az aspirációkban, preferenciákban meglévő eltérések viszont nem jelentenek feltétlenül tényleges társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az erőforrások fontosságán kívül ez a modell viszonylag pontosan meghatározza, melyek azok a társadalmi csoportok, amelyek vonatkozásában a társadalmi „jól-lét” megoszlásának a vizsgálata elengedhetetlen. Ezeknek a rétegeknek az elkülönítése négy dimenzió mentén történik:

1. demográfiai dimenzió (nem, életkori csoportok, családtípusok szerinti vizsgálat);
2. társadalmi osztály dimenzió (foglalkozási csoportok, munkaerő-piaci szektorok, ágazatok szerinti megoszlás);
3. a különböző társadalmilag „veszélyeztetett” csoportok (képzetlenek, tartós munkanélküliek, fiatal munkanélküliek, fogyatékosok stb.) vizsgálata;
4. a régiók, településtípusok szerinti elemzések.

A társadalmi „jól-létnek” az e dimenziók mentén adódó csoportok szerinti összevetését ez a modell kétféleképpen teszi meg. Egyrészt leíró, másrészt analitikus módon. Az előbbi megközelítés nem más, mint a különböző erőforrásoknak (pl. lakás-körülmények, jövedelmek, egészségi állapot) a különböző demográfiai-társadalmi csoportosításokkal való „keresztábrája”. Ez a módszertani alkalmazás szigorúan deskriptív jellegű, azaz annak a leírására irányul, hogy milyen is az erőforrások megoszlása a különböző csoportosító ismérvek mentén; de nem ad választ arra a kérdésre vajon „miért éppen ilyenek” ezek a megoszlások. Hogy válaszolni tudjon a

„miért” kérdésre is, a skandináv megközelítés a leíró elemzések mellett az oksági vizsgálatokra is támaszkodik. Az analitikus elemzési keretben arra kíváncsi, vajon az életkörülményekben meglévő társadalmi különbségek milyen főbb okokra vezethetők vissza. Ezért a társadalmi indikátorokkal foglalkozó skandináv kiadványokban az alapos helyzetelemzések mellett mindig megtalálhatók az oksági modellek is.

A skandináv szisztéma egyrészt egy általános társadalomstatistikai adatfelvételi rendszerre, másrészt az adminisztratív regiszterekből származó adatokra épít. A „jólét”-felvétel az egyéni életmód, életkörülmények feltérképezésére olyan mennyiségű „változó”-tömeget tartalmaz, amely messze túlmutat a szűk értelemben vett társadalmi jelzőszámok körén. Az adatközlések alapjául szolgáló általános társadalomstatistikai felvételek közül az első 1968-ban volt Svédországban. Ez a vizsgálat elsősorban a lakossági jövedelemeloszlásra fókuszált, és alapja volt a későbbi ilyen típusú felméréseknek. 1974-től Svédországban évente hajtanak végre úgynevezett életkörülmény-életmód felvételeket a svéd statisztikai hivatal irányításával. Ez a vizsgálatosorozat egy olyan gazdag adatbázis alapját teremtette meg, amely mind a kérdezettek számát (1974–92 között mintegy 130 ezer interjú készült el), mind a benne szereplő „változók” mennyiségét tekintve egyedülálló a térségben. A svéd életkörülmények vizsgálatosorozat 11 céltémát tartalmaz, ezek a következők:

- család,
- iskolázottság,
- foglalkoztatás, munkakörülmények,
- jövedelmek, vagyoni helyzet,
- lakáskörülmények,
- közlekedés, szolgáltatásokhoz való hozzáférés,
- szabadidő és rekreáció,
- társadalmi kapcsolatok, közéleti aktivitás,
- közbiztonság,
- egészség,
- társadalmi mobilitás.

Minden egyes témán belül objektív jelzőszámok viszonylag nagy csoportja próbálja a lehető legteljesebb módon leírni a népesség életkörülményeit. Ezek az objektív jelzőszámok az esetek többségében olyan leíró indikátorokként funkcionálnak, amelyek a kérdezettek értékeitől, vonatkoztatási szempontjaitól függetlenül próbálják meg feltérképezni az egyének társadalmi-gazdasági helyzetét. A *Függelék* 1. táblázata példákkal világítja meg az egyes tématerületek belső struktúráját.

A társadalmi indikátorok svéd modelljeinek kialakításakor a fő hangsúly a lakosság anyagi erőforrások szerinti rétegzettségének vizsgálatára irányult, ami elsősorban a peremcsoportok életkörülményeinek részletes elemzését jelentette. Ezek a kutatási kérdések egy olyan adatfelvételi keretet indukálnak, ahol egyrészt a vizsgálati egységnek az egyéneknek, illetve a háztartásoknak kell lenniük, másrészt a jelzőszámok kiválasztásánál alapvető hangsúly esik azokra az aktivitásokra, amelyek a különböző jóléti intézmények (pl. szociális ellátórendszerek) „teljesítményét”, „hatékonyágát” ítélik meg. A későbbiekben az adatfelvételi rendszer eltolódott a jóléti intézmények ilyen típusú „értékelésétől”, és ma már alapvetően négy célcsoport szükségleteinek kielégítésére irányul: az államapparátus, a különböző lakossági érdekcsoportok, nonprofit intézmények, a közvélemény és a tudományos kutatás.

Ahogy azt már említettük, a skandináv modell kétpillérű, egyrészt egy általános társadalomstatisztikai felvételsorozaton, másrészt a hivatalos statisztikai regisztereken nyugszik. Ami a társadalomstatisztikai felvételt jelenti, ez évente mintegy 8 ezer 16–84 éves személy megkérdezésére irányul. A válaszadók fele esetében a kérdezés panel jellegű abban az értelemben, hogy ezek a személyek régebbi vizsgálatban is szerepeltek. A felvétel az előbbieken felsorolt „jóléti” területek mindegyikére kiterjed, és három részre oszlik. Egyrészt tartalmazza azokat a kérdéseket, amelyek az egyes témák „magindikátorainak”^{*} előállításához szükségesek. Másrészt szerepelnek benne azok az alapinformációk, amelyek a csoportosítási szempontok (demográfiai változók, háztartás-összetétel, foglalkozási réteg, településjellemzők) előállításához szükségesek. Harmadrészt, a „központi” modulhoz minden évben kapcsolódik egy kiterjedt felvétel, amely egy adott témának a részletes körüljárását célozza. Ezek a témák kétévenként változnak, és egy-egy terület nyolc évenként kerül ismét elő. A részletes vizsgálatok a következő témákban fordulnak elő: munkaerő-piaci folyamatok (foglalkozási karrierút, munkakörülmények, részfoglalkoztatás stb.), egészségi helyzet, egészségügyi ellátás, társadalmi kapcsolatok, a fizikai környezet (lakás-körülmények, szolgáltatásokhoz való hozzáférés, szolgáltatások igénybevétele). Egy ilyen típusú adatfelvételi struktúra megteremti annak a lehetőségét, hogy a „magindikátorok” évenkénti publikálásán kívül minden második évben az említett témák valamelyikéről egy sokkal részletesebb indikátorlista is készüljön. Ezen túlmenően ezeknek a kiegészítő vizsgálatoknak a panel jellege az időbeni és az életútbeli változások nyomon követését is lehetővé teszi.

A svéd jelzőszámmodell másik pillérét az adminisztratív regiszterekből nyerhető adatok jelentik. A skandináv statisztikai szolgálat egyedülálló abban a tekintetben, ahogyan a különböző, eredetileg nem statisztikai céllal készült adminisztratív adatforrásokat beépíti adatközléseibe (kb. ötven ilyen típusú regiszter létezik jelenleg Svédországban). Erre a legkitűnőbb példa talán a jövedelemstatisztika, amely esetben az információk legfőbb forrását az adóhivatali nyilvántartások jelentik. A rendszer működtetését egy olyan központi azonosító-rendszer teszi lehetővé, amelyben az ország minden egyes lakosának van egy egyedi azonosító kódja. Ily módon a különböző hivatali adatforrások minden egyes személy esetében összekapcsolhatók, és a reprezentatív társadalomstatisztikai vizsgálatok „rekordjaihoz” is hozzárendelhetők.

Az „életminőség” megközelítés

A hetvenes évek első felétől a társadalmi jelzőszámokkal foglalkozó kutatók között élénk vita kezdődött arról, vajon az egyéni-társadalmi jólét szempontjából elégséges-e csupán az objektív életkörülmények felmérése, vagy szükség van ezen objektív körülmények egyéni percepciójának a vizsgálatára is. Ezen túlmenően az is kérdésként merült fel, hogy melyek azok a mechanizmusok, amelyekeken keresztül az életkörülmények, az életmód objektív és szubjektív elemei egymáshoz kapcsolódnak.

^{*} „Magindikátorokon” azokat a jelzőszámokat értjük, amelyek az egyes területek legfontosabb sajátosságait, jellemzőit ragadják meg (pl. a „Munkaerőpiac” fejezetnél az aktív keresők aránya a felnőtt népességben).

Magától értetődőnek tűnik az a hipotézis, amely szerint a jobb körülmények között élő emberek elégedettebbek, mint szerényebb életmódú társaik. Azonban több tanulmány is arra hívja fel a figyelmet, hogy adott esetben meglehetősen gyenge a kapcsolat az egyének objektív életkörülményei és ezen életkörülmények szubjektív értékelése között (Zapf 1977). Amikor az „objektív jólétet” összevetjük annak egyéni megelégségével, akkor – nagyon leegyszerűsítve – egy 2×2-es táblához jutunk, amelyben négy „jóléti szint” különíthető el (Glatzler–Mohr 1988):

„Objektív” jólét	„Szubjektív” jólét	
	Jó	Rossz
Jó	„Jól-lét”	Disszonancia
Rossz	Adaptáció	Depriváció

A fentebbi táblázatból jól látható, hogy azonos egyéni életkörülmények nagyon különböző módon értékelhetők, más szóval rossz objektív körülmények között élő emberek lehetnek elégedettek (adaptáció), ugyanakkor kedvező életmódú csoportok érezhetik magukat nagyon rosszul a társadalomban (disszonancia). *Glatzler és Moor* (1988) ennek az objektív és szubjektív jólét közötti diszkrepanciának több lehetséges okát is megemlíti:

1. Míg az emberek hajlamosak a saját egyéni teljesítményeiket magasan értékelni, addig azokhoz a „teljesítményekhez”, amelyeket egy csoport tagjaként értek el, nem kapcsolnak ilyen pozitív érzületet.
2. Az egyénekre társadalmi nyomás nehezedik elégedetlenségeik „elhallgatására”.
3. Az elégedetlenség kifejezése vagy elfojtása egy szocializációs-tanulási folyamat eredménye, és sok esetben nem kapcsolódik szorosan az aktuális helyzethez.
4. Általában a legkedvezőbb körülmények között élők a legnyitottabbak az új gondolatok, kulturális értékek irányába, ebből következően nekik van a legfejlettebb kritikai érzékük.

Mindezek a tényezők a társadalmi valóság szubjektív megélésének a részei, és csökkentik a tényleges életkörülmények és az azok értékelése közötti kapcsolat szorosságát.

A társadalmi indikátoroknak ez a szubjektív jelzőszámokon keresztüli megközelítése az életminőséget az aspirációk és a realitás közötti eltérésként definiálja. *Michalos* (1985) szerint: Az emberek társadalmi elégedettsége vagy elégedetlensége több dolog függvénye. Egyrészt függ azoktól a diszkrepanciáktól, amelyeket az egyének saját kívánságaik és lehetőségeik között éreznek; másrészt függ azoktól a különbségektől, amelyek az egyének múltbéli életkörülményei és a jelen helyzet között feszülnek; harmadrészt függ a jövőbeni helyzetre vonatkozó egyéni elvárásoktól, aspirációktól.

Az „életminőség” megközelítés alkalmazásának egyik legtisztább formáját a társadalmi jelzőszámok német rendszerében találjuk meg, amelyet a hetvenes évek első felében fejlesztettek ki az úgynevezett SPES-projekt (*Sozialpolitisches Entscheidungs- und Indikatorensystem*) keretében, *Wolfgang Zapf* (1977) vezetésével. Azóta a rendszert folyamatosan fejlesztették és az újabban felmerülő társadalmi céloknak megfelelően átalakították. A rendszer egyrészt egy úgynevezett életmód-életminőség felvéltre épít, amelyet először 1978-ban hajtottak végre, majd 1984-ben és 1988-ban meg-

ismételték; másik alapját pedig – hasonlóan a svéd modelhez – a hivatalos statisztikai adatközlések jelentik. A német társadalmiindikátor-rendszer jelenlegi formájában a következő témákat, területeket öleli fel:

- népesedés,
- társadalmi-gazdasági státusz, szubjektív osztály(réteg)helyzet,
- munkaerőpiac, munkakörülmények,
- jövedelmek, jövedelemeloszlás,
- a javak és szolgáltatások kínálata és fogyasztása,
- közlekedés,
- lakáshelyzet,
- egészségi állapot, egészségügy,
- oktatás, iskolázottság,
- társadalmi kapcsolatok,
- környezetvédelem,
- közbiztonság, kriminalitás,
- szabadidő és médiafogyasztás.

Minden egyes téma alfejezetekre oszlik, amelyeket a különböző társadalmi célok határoznak meg. Ezek az alfejezetek további dimenziókra oszlanak, amelyek általában két-három egyedi jelzőszámot tartalmaznak. Példaként tekintsük az *Egészség* fejezetet.

Terület	Alfejezetek	Dimenziók	Jelzőszámok
Egészség	Egészségi állapot	Halálokok	Magzati halálozások Szív-és érrendszeri betegségekből adódó halálozások Halálos balesetek Öngyilkosságok
		Várható élettartam	
		Egészséges életmód	
		Az egészséggel való elégedettség szubjektív mutatói	
	Egészségügyi ellátás		
	Az egészségi állapotot befolyásoló életkörülmények		

Ahogy az ábra is mutatja, az egészséggel foglalkozó modul három altémát tartalmaz, amelyek gyakorlatilag három „társadalmi cél” dimenzióinak felelnek meg:

1. a lakosság egészségi állapotára vonatkozó adatok,
2. az egészségügyi ellátást jellemző információk, és
3. azoknak a tipikus életkörülményeknek, élethelyzeteknek a megragadása, amelyek negatívan vagy pozitívan befolyásolják az egyének egészségi állapotát.

Mindhárom alfejezet 4–5 további dimenziót foglal magában, amelyek az egészségi állapot esetében az ábráról leolvashatók. Végül az ily módon definiált dimenziók legalább egy jól megválasztott egyedi indikátort tartalmaznak.

A fentebbiekben vázolt struktúrában a társadalmi jelzőszámok német rendszere jelenleg mintegy 300 indikátort foglal magában. A megfigyelési periódus, amelyre az adatok rendelkezésre állnak, az ötvenes évektől a kilencvenes évekig terjed. Ez a jelzőszámrendszer egy olyan szisztematikus gyűjteménye a különböző társadalmi indikátoroknak, amely mind társadalompolitikailag, mind elméletileg kellően megalapozott, és elsődleges célja az egyének, a lakosság jólétének a felmérése. Ez utóbbi cél érdekében a rendszer feladatának tekinti az objektív életkörülmények felmérésén, leírásán túl ezen élethelyzetek „megélésének” feltérképezését is (objektív és szubjektív indikátorok kombinálása).

A német szakemberek jelzőszámrendszerük kidolgozását több lépcsőben hajtották végre. Első lépésként meghatározták azokat a célterületeket, céltémákat, amelyeket az adatközlésbe feltétlenül be kívántak venni. Ennél a „kiválasztásnál” természetesen több szempontot is figyelembe vettek, így a gazdasági-társadalmi változásokat, a modernizációt éppúgy, mint a mindenkori kormányprogram aktuális célkitűzéseit, elképzeléseit. A második lépésben az ily módon definiált célterületekhez kidolgoztak egy „dimenziókatalógust”, amelyben felvázolták, hogy egy adott témán belül melyek azok az alterületek, amelyekre az adatközlésnek mindenképpen ki kell terjedni. Végül a harmadik lépcsőben minden egyes dimenzióban megkonstruáltak jó néhány egyedi jelzőszámot, amelyekből azután kiválasztották a legmegfeleelőbbeket, és ezeket szerepeltetik időről időre adatközléseikben.

Az indikátorrendszer felépítésének minden egyes fázisánál elsődleges szempontként szerepelt, hogy egy olyan szisztémát hozzanak létre, amely alkalmas a lakosság életkörülményeinek, életminőségének lehető legteljesebb feltárására és a változások nyomon követésére. A társadalmi indikátorok általános definíciójából következően a rendszernek biztosítania kell a realitások és a „társadalmi vágyak”, célkitűzések közötti összehasonlítást, visszacsatolást lehetőségét is. Ebből következően lehetővé kell tennie, hogy a felrajzolt időbeli trendeket a kutatók és a döntéshozók mint a társadalmi jólét növekedését vagy visszafordulását tudják értelmezni. Az időbeli vizsgálódások mellett a társadalmi indikátorok rendszerének biztosítania kell a különböző csoportok életmódjának, élethelyzetének bemutatását éppúgy, mint a lakosság egészére jellemző helyzetek feltárását.

Egy ilyen típusú rendszer működtetése természetesen folyamatos „karbantartást” és fejlesztést igényel, és ebben a vonatkozásban egyenlő szerepet kell kapnia a folyamatosság és a rugalmasság, flexibilitás garantálásának. Nyilvánvaló, hogy csak a folyamatos megfigyelések és az azonos struktúrában történő adatközlések biztosítják megfelelően a társadalmi-kulturális változások leírását és az életminőségre gyakorolt hatásuk bemutatását. Ugyanakkor, a „tényképszerű” adatközléseknek mindenképpen el kell kerülniük, hogy a merevség és a zártság hibájába essenek. Nyilvánvalóan nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy a témák megválasztásakor ne maradjanak ki olyan területek, amelyek a kurrens társadalompolitikai intézkedések célterületei, illetve ahol a különböző gazdasági-társadalmi problémák kumulálódnak. Ebből következően a jelzőszámrendszer „témakatalógusa” folyamatosan változhat. Ezt pél-

dázza, hogy az utóbbi évtizedben a német szisztéma kiegészült a „környezetvédelem”, a „közbiztonság” és a „szabadidő- és médiafogyasztás” fejezetekkel.

A „komponens” megközelítés

Az első kísérletet a lakosság életkörülményeivel foglalkozó összefoglaló „társadalmi jelentés” elkészítésére az ENSZ Statisztikai Bizottságága 1954-ben indította útjára (United Nations Statistical Office 1954, 1961). A koncepció szerint az „életkörülmények” fogalommal jelzett társadalmi jelenségek komponensekre „oszthatók” (pl. család, háztartás, iskolázottság, foglalkoztatás, egészségi helyzet stb.), és ezek a komponensek külön-külön tanulmányozhatók a statisztika eszközeivel. Az egyes részterületekre vonatkozóan a társadalmi jelzőszámoknak egy jól meghatározott körét kell kialakítani, amelyek

- a. általános képet adnak a lakosság életszínvonaláról, valamint
- b. információkkal szolgálnak a népesedés, a munkaerőpiac, a jövedelmek, a fogyasztás, a közlekedés és kommunikáció alapvető változásairól.

Ezeknek az elveknek megfelelően az ENSZ szakértői kidolgoztak egy, a tagállamoknak javasolt indikátorlistát is.

Hasonló célok vezérelték az OECD kutatóit is, amikor a hetvenes években a fejlett országokra vonatkozóan kidolgozták saját jelzőszámrendszerüket. A kezdeti szakaszokban a munka leginkább a fő „célterületek” meghatározására irányult, a második lépésben határozták meg az egyes „célkomponensek” konkrét jelzőszámait (OECD 1982). A harmadik és mindeddig az utolsó lépcső ezeknek az indikátoroknak a kvantifikálása, „feltöltése” volt. Az OECD társadalmi indikátorokkal foglalkozó programja 1986-ban egy statisztikai jelentés kibocsátásával ért véget.

A nemzetközi szervezetek kezdeményezései mellett az egyes nemzetek statisztikai hivatalai is elkészítették a „maguk” társadalmi jelentését, amelyekben alapvetően követték a szupranacionális intézmények ajánlásait. Ezek a „tényképek” elsősorban a hivatalos statisztikai adatgyűjtések, regiszterek már elérhető adataira támaszkodnak, és az egyes társadalmi alrendszerek módszeres feltérképezését célozzák. Módszereiket illetően kizárólag leíró jellegűek, nem törekednek az egyes társadalmi jelenségek közötti oksági kapcsolatláncok feltárására. Az alkalmazott jelzőszámok típusait tekintve elsősorban az objektív indikátorok fontosságát hangsúlyozzák, de ahol a téma jellege és az adatok elérhetősége lehetővé teszi, nem zárkoznak el a szubjektív, értékelő jellegű információk közlésétől sem.

A „komponens” megközelítésre példaként álljon itt az angol társadalmijelzőszámgyakorlat rövid összefoglalása. Az angol statisztikai hivatal 1970 óta adja ki évente *Social Trends* című kiadványát, amely a társadalmi jelenségek széles körének a statisztika eszközeivel való feltárására irányul. A jelentés célja kettős: egyrészt az, hogy egy adott időpont keresztmetszetszerű társadalmi térképét adja, másrészt az, hogy az egyes jelenségeket illetően bemutassa az időbeli változások irányát és jellegét. Az adatforrásokat elsősorban a hivatalos statisztikai regiszterek, adatgyűjtések jelentik, kiegészülve az egyéb kutatóintézmények adatfelvételeinek információival.

A kiadvány által felölelt témák a következők:

- népesedés,
- háztartások és családok,
- iskolázottság,
- foglalkoztatás, munkaerőpiac,
- jövedelmek, anyagi jólét,
- lakossági kiadások,
- egészség,
- társadalmi védőháló,
- közbiztonság,
- lakáskörülmények,
- környezet,
- közlekedés,
- életstílus.

Az egyes célterületek struktúrája némileg hasonló a német modellnél leírtakhoz. Azaz hierarchikusan felépülő abban az értelemben, hogy az egyes területek aldimenziókra oszlanak, amely dimenziók általában 5–10 konkrét jelzőszámot tartalmaznak. A *Függelék 2.* táblázata az angol indikátorrendszer sematikus vázát mutatja.

A jelzőszámrendszernek ez az „angol” modellje áll a legközelebb az eddigi hazai gyakorlathoz, abban az értelemben, hogy ez elégíti ki leginkább az *Andorka Rudolf* és *Kulcsár Rózsa* (1974) által megfogalmazott és a korábbiakban hivatkozott követelményrendszert. Az angol és az eddigi magyar gyakorlat közötti hasonlóságot bizonyítják azok a magyar kiadványok is, amelyek az elmúlt években jelentek meg, és amelyek „katalógusszerűen” próbálták meg bemutatni a társadalom állapotának időről időre való változását (pl. Társadalmi helyzetkép 1999).

Adatgyűjtési keretek: lehetőségek, korlátok, megvalósíthatóság

Öt lehetséges adatgyűjtési struktúra

A következőkben kísérletet teszünk a társadalmi jelzőszámokat „produkáló” különböző adatgyűjtési keretek előnyeinek és hátrányainak a felvázolására. Öt lehetséges struktúrát írunk le.

A. A regiszterekre, egymástól független felmérésekre épülő jelzőszámrendszer

Ez a legegyszerűbb adatgyűjtési technika abban az értelemben, hogy nem igényli egy „új” vizsgálat megtervezését és végrehajtását, hanem a jelenleg is fellelhető statisztikai forrásokra épít. Az eddigi magyar társadalmi ténykép típusú munkák ezt az utat követték. Ebben az esetben elsőrendű feladat az indikátorok egy viszonylag szűk, de folyamatosan, stabilan produkálható körének a kialakítása. Egyértelmű hátránya az ilyen típusú rendszernek, hogy csak a már meglévővel tud „gazdálkodni”, vagyis az esetek egy részében a közölt jelzőszámok kiválasztását nem koncepcionális szempontok indokolják, hanem az elérhetőség.

B. A munkaerő-felméréshez kapcsolódó indikátormodul

Ez az elképzelés egy jelenleg is rendszeresen folyó vizsgálathoz (a KSH Munkaerő-felméréshez) kapcsolna egy külön modult, amely mintegy 50–60 „magindikátor” folyamatos előállítását biztosítaná. Ez a megoldás több szempontból is hasznos lehetne. Egyrészt egy nagymintás felméréshez kapcsolódna (egy adott évben az egyik negyedévi kérdéshez lehetne csatolni, vagy egy almintát véve, minden egyes negyedévben lehetne egy blokkot az eredeti kérdőívhez kapcsolni). Másrészt egy olyan vizsgálat kísérője lenne, amely maga is rengeteg olyan elemet tartalmaz – a munkaerő-piaci folyamatokra vonatkozóan –, amely hatékonyan alkalmazható a társadalmi jelzőszámok rendszerének összeállításában.

C. Szabályos időközönként ismétlődő, monitor jellegű keresztmetszeti vizsgálatok

A következő megoldás egy „új”, szabályos időközönként ismétlődő, a céltémák mindegyikét részleteiben átfogó általános társadalomstatistikai vizsgálat elindítása lehetne. Ezt a gyakorlatot követi jelenleg az angol és a finn statisztikai szolgálat. Az ilyen típusú vizsgálatok kb. 300 indikátor időről időre való megkonstruálására adnának lehetőséget.

D. Kétévente ismétlődő, szűkített keresztmetszeti vizsgálatok kiegészítő modullal

Ez az adatgyűjtési struktúra kétpillérű. Egyrészt tartalmaz egy kétévente ismétlődő „központi” részt, amely a mintegy 50–60 „magindikátor” előállításához szükséges, s ez minden (vagy minden második) évben egy kiegészítő modullal bővülne. Ezek a kiegészítő vizsgálatok tematikusak lennének (pl. munkaerő-piaci folyamatok, jövedelmi helyzet, házasság-válás, lakáskörülmények, peremhelyzetben élők, szabadidő-eltöltési szokások stb.), és meghatározott időközönként sor kerülne valamennyi modul megkérdezésére. Egy ilyen típusú adatgyűjtési technika arra adna lehetőséget, hogy a legfontosabb jelzőszámokon kívül, a különböző „kiemelt” társadalmi jelenségekről időről időre részletes képet kapjunk.

E. Panelvizsgálatok, longitudinális felvételek

Az ötödik megoldást egy szintén kétévente ismétlődő háztartási panelvizsgálat újraindítása jelenthetné. Ennek a megközelítésnek nyilvánvaló előnye lenne, hogy ugyanazon háztartásokról, személyekről állnának rendelkezésünkre különböző időpontokra és egyéni életútszakaszokra vonatkozó adatok. Ez a megoldás nemcsak az időbeli változások pontos nyomon követését biztosítaná, hanem elmozdulást jelentene az úgynevezett társadalomstatistikai tranzíciós mátrixok (Andorka–Illés 1974; Land 1975) konstruálásának irányába is. Ez a megközelítés túllép a társadalmi indikátorok „mozgalmán” abban az értelemben, hogy az egyének életútjának folyamatos figyelésével a legfőbb „elágazási pontokon” (középfokú iskolaválasztási döntések, felsőfokú iskolaválasztás, a munkaerőpiacra való belépés, munkaerő-piaci mozgások, családalapítás, gyermekvállalás, a munkaerőpiacról történő kilépés, megbetegedések stb.) vizsgálja a társadalmi háttérparaméterek szerinti különbségeket. Ebbe a koncepcióba illeszkedően a KSH Népeségtudományi Intézete a 2001. év végén elindít egy demográfiai panel felvételt, amely elsősorban a családformálódás, a gyer-

mekvállalás egyéni és társadalmi meghatározottságának vizsgálatára irányul. Ugyanakkor ezeknek a demográfiai eseményeknek, döntéseknek a legfőbb jellegzetességeit az egyéni életútba ágyazottan kutatja. Ami az elemzési eszközöket illeti, alapvetően két kutatási irány különböztethető meg: Az egyik kifejezetten leíró jellegű, és a mobilitási keresztábrákhoz hasonlóan – kilépési és belépési arányszámokkal – ábrázolja a különböző társadalmi jelenségek évről évre történő változását. (Erre a megközelítésre a legjobb példaként a Tárki háztartáspanel-jelentéseiből származó jövedelmi mobilitási táblák hozhatók fel.) A másik típus az oksági elemzésekre koncentrál, és arányok helyett az úgynevezett átmenetvalószínűségekkel számol. (Ezt a megközelítést a szociológiában első ízben Boudon (1974) alkalmazta az iskolázási döntések vizsgálatában.) Összességében azt mondhatjuk, hogy a panelfelvételi struktúra jelenthetné az egyének és a háztartások társadalmi helyzetének legkomplexebb vizsgálatát, amely messze túlmutathat a leíró elemzéseken, és egy többdimenziós oksági vizsgálat kereteit teremtheti meg.

Az öt lehetséges adatgyűjtési struktúra értékelése négy értékelési szempont szerint

A következőkben az öt lehetséges adatgyűjtési struktúra előnyeit és hátrányait próbáljuk meg bemutatni négy dimenzió mentén.

1. Elemzési lehetőségek

A *C* variáns (szabályos időközönként ismétlődő keresztmetszeti felmérés) nyújtja a legkedvezőbb lehetőséget a nagyszámú jelzőszámok elemzésére, azáltal, hogy egy ilyen típusú vizsgálat az életmód-életkörülmények minden szegmensére kiterjed, és az egyes területekről a lehető legrészletesebben tudósít. A *D* alternatíva – habár nem két évente ismétlődően, de – a jelzőszámoknak szintén viszonylag széles körét kínálja fel. Ezen túlmenően ez a megoldás a szabályos időközönként ismétlődő részletes modulok által az éppen aktuális szegmensek esetében még a *C* variánsnál is több típusú mérést tesz lehetővé, továbbá két évente biztosítja a kulcsindikátorok előállítását. A panelvizsgálatok (*E* megoldás) szintén alkalmasak arra, hogy a „változóknak” viszonylag nagy számát öleljék fel, ugyanakkor ebben az esetben elsődleges fontosságú a mutatók mennyiségének optimális megválasztása a vizsgálat jellegéből adódó adatfelvételi nehézségek miatt. A *B* megoldás esetében csak a legfontosabb „magindikátorok” szerepeltetése lehetséges; az *A* változat esetében még a kulcsindikátorokat is csak a meglévő adatgyűjtésekből lehet kiválasztani.

A jelzőszámok mennyiségén túlmenően az elemzés vonatkozásában további fontos szempont az úgynevezett „szimultán” adatfeldolgozás lehetősége. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy ugyanarról a megkérdezett személyről/háztartásról állnak rendelkezésünkre a különböző életmódszegmensekre vonatkozó információk. Ez lehetővé teszi az egyes területek közötti konzisztencia/inkonzisztencia elemzést éppúgy, mint az oksági láncolatok vizsgálatát. Ebből a szempontból csak az *A* megoldás (statisztikai regiszterek, egymástól független, részterületekre kiterjedő felmérések) „lóg” ki a sorból, hiszen ez esetben az adataink különböző aggregátumokra vonatkoznak, és sohasem ugyanarra a személyre/háztartásra. A „szimultán” elemzéseken túlmenő-

en a társadalmi indikátorok közlésekor és feldolgozásakor jogos igényként merül fel az időbeli változások felvázolása. Ebből a szempontból szintén az *A* variáns tekinthető a legkedvezőtlenebb megoldásnak, mert ebben az esetben – a legalapvetőbb indikátorokon kívül – alig-alig van lehetőség az ugyanolyan tartalmú mutatók időről időre való megkonstruálására. Természetesen a legideálisabb megoldást az *E* alternatíva, a panelvizsgálat képviseli, hiszen ez esetben nemcsak a történeti, de az életútbeli változások is figyelemmel kísérhetők.

2. Flexibilitás

Ezen a fogalmon ebben az esetben az új témáknak, célterületeknek az adatközlési rendszerbe történő beillesztését értjük, amelyeket vagy a gazdasági-társadalmi változások, vagy a politikai-társadalompolitikai igények indokolnak. Ebből a szempontból az egyértelmű előny a *D* variánsnál van, ahol egy-egy új téma felvétele egy újabb kiegészítő modul megtervezését jelenti. A *C* megoldás a „második helyen” áll, hiszen itt is elképzelhető az általános társadalomstatisztikai keresztmetszeti vizsgálatok további bővítése. A longitudinális felvételeknél egy-egy újabb téma becsatlakozása esetében nyilvánvalóan nincs mód ezen témák paneljellegű vizsgálatára. A munkaerő-felméréshez kapcsolódó indikátorblokk legfeljebb csak a foglalkoztatással, munkaerőpiaccal kapcsolatos új elképzeléseknél enged meg bővítést.

3. Technikai szempontok

A technikai szempontok vonatkozásában elsősorban a viszonylag nagy mintaelemszámra és az adatminőség biztosítására gondolunk. Ezeknek a figyelembevétele – véleményünk szerint – leginkább a különböző típusú lakossági felvételeknél (*B*, *C*, *D* és *E* variáns) biztosítható. A panelvizsgálatoknál természetesen egy idő után problémaként jelentkezik a minta lemorzsolódása, amelyre a megfelelő pótlási technikák alkalmazása lehet a válasz. Az adatminőség szintén jobban biztosítható az „egy kézben összefogott”, konzekvensen ugyanazt az adatellenőrzési technikát alkalmazó vizsgálatoknál, mint a „szétszór”, különböző céllal készült statisztikai regisztereknél.

4. Intézményi szempontok

Ez esetben a fő hangsúly az adatközlési struktúra költségvonzatán van. A legolcsóbb megoldásnak az *A* variáns tűnik, amely „hozott”, már kész adatokra épít. Ugyanakkor ez az „olcsóság” csak látszólagos, hiszen nem veszi figyelembe azokat a költségeket, amelyek a különböző adatfelvételek kivitelezésével, a regiszterek működtetésével járnak. A legköltségesebb vizsgálatok kétségtől a panelfelvételek, ahol biztosítanunk kell ugyanazon háztartások/személyek évről évre történő követését. Azonban a költségek figyelembevételekor nem elégséges csak a nominális összegekre fókuszálni, hiszen a jóval többbe kerülő lakossági adatfelvételi rendszerek haszna sokkal több lehet, mint a „hozott” statisztikákból történő válogatás. Az intézményi szempontoknál még nagy prioritást kaphat az adatközlések gyorsasága. Ez esetben is az általános társadalomstatisztikai felvételek „vezetnek”, amelyek „egy kézben összpontosulnak”, lehetővé téve a szakszerű, gyors, az összefüggéseket gyorsan felismerő adatfeldolgozást.

Irodalom

- Andorka R.–Illés J. 1974. A társadalomstatisztikai rendszer kidolgozásának kérdései. *Statisztikai Szemle*: (1), 62–77.
- Andorka R.–Kulcsár R. 1976. Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai I. *Statisztikai Szemle*: 459–478.
- Andorka R.–Harcza I. 1986. A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon a társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984. *Szociológiai műhelytanulmányok I.* Budapest: MKKE
- – 1990. Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators. *Social Indicators Research*, 23: (1–2)
- Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.) 1990, 1992, 1994, 1996. *Társadalmi riport*, Budapest: Társi
- Bauer, R. A. (ed.) 1966. *Social Indicators*. Cambridge, Mass.: MIT
- Boudon R. 1974. *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley
- Cazes, B. 1972. The Development in Social Indicators: A Survey. In: Shonfield, A.–S. Shaw (eds.) *Social Indicators and Social Policy*. London: Heinemann Educational Books
- Erikson, R. 1993. Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research. In: Nussbaum, M.–A. Sen (eds.) *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press, 67–87.
- Glatzer, W.–H.M. Mohr 1988. Quality of life: concepts and measurement. *Social Indicators Research*, 20: 15–38.
- Hauser, P. M. 1975. *Social Statistics in Use*. New York: Russel Sage
- Horn, R. V. 1993. *Statistical Indicators for the Economic and Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.) 1998, 2000. *Társadalmi riport*. Budapest: Társi
- KSH 1999. *Társadalmi helyzetkép*. Budapest
- Land, K. 1975. Theories, models and indicators of social change. *International Social Science Journal*, 27: 7–37.
- Michalos, A. 1985. Multiple discrepancy theories. *Social Indicators Research*, 16: 347–413.
- Noll, H.–H. 1998. *Social indicators and social reporting. The international experience*. internetes forrás: <http://www.ccsd.ca/noll1.html>
- OECD. 1982. The OECD list of social concerns. Párizs
- Olenski, J. 1986. Meta-information systems. *Statistical Journal of the United Nations*, 4: 31–45.
- Rothenbacher, F. 1993. National and international approaches in social reporting. *Social Indicators Research*, 29: 1–62.
- Stone, R. 1975. *Towards a System of Social and Demographic Statistics*. New York: UN
- United Nations Statistical Office. 1961, 1954. *International Definition and Measurement of Standards of Living*. New York
- Vogel, J. 1988. *Inequality in Sweden. Trends and Current Situation*. Stockholm: Statistics Sweden
- 1994. Social indicators and social reporting. *Statistical Journal of United Nations*, ECE 11: 241–260.
- Zapf, W. (Hrsg.) 1977. *Lebensbedingungen in der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt: Campus

Függelék*F1. A társadalmi jelzőszámok svéd rendszerének struktúrája*

Terület	Jelzőszámok
1. Házasság, család	• Nyers házasságkötési arányszám (1000 nem házas nőre/férfire jutó házasságok száma) • Nyers első házasságkötési arányszám • A házasságban élők aránya különböző életkorban • Az élettársi kapcsolatban élők aránya különböző életkorban • Az átlagos házasságkötési életkor • Átlagos életkor az élettársi kapcsolat létesítésekor • Nyers válási arányszám (1000 házasságra jutó válások száma) • Az újránházasságok száma és aránya • Az egyszemélyes háztartások aránya
2. Oktatás, iskolázottság	• A nappali tagozaton tanulók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A nem nappali tagozaton tanulók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • Az iskolai képzésben eltöltött átlagos idő (évek száma) (16–74 évesek) • Iskolarendszerű képzésben való részvétel az elmúlt 12 hónapban (20–74 évesek) • Nem iskolarendszerű képzésben való részvétel az elmúlt 12 hónapban (20–74 évesek) • A középiskolai végzettségűek aránya (18–74 évesek) • A diplomások aránya (25–74 évesek) • Az oktatásra fordított kiadások a GDP százalékában • Az oktatásban alkalmazottak száma
3. Foglalkoztatottság, munkaerőpiac	• Az aktív keresők aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A részmunkaidőben foglalkoztatottak száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A munkanélküliek száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A tartósan munkanélküliek száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A nem tanulók, nem dolgozók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek) • A szolgáltatási szektorban dolgozók száma és aránya a felnőtt népességben (16–74 évesek)

Terület	Jelzőszámok
4. Jövedelmek, vagyoni helyzet	• A háztartási jövedelem nagysága: – az egy főre jutó munkajövedelmek nagysága – az egy főre jutó tőkejövedelmek nagysága – az egy főre jutó transzferek (gyermeknevelési, egészségügyi, oktatási stb.) nagysága • Jövedelemeloszlás: – a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmi tizedbe tartozók közötti átlagos különbség – a hetedik és a negyedik jövedelmi tizedbe tartozók közötti átlagos különbség • A szociális segélyezésben részesülő háztartások száma és aránya • A lakástulajdonnal rendelkező háztartások száma és aránya • A második lakóingatlanral rendelkező háztartások száma és aránya
5. Lakáshelyzet, lakáskörülmények	• A túlszűfolt lakások (két lakónál több jut egy lakószobára) száma és aránya • 100 lakószobára jutó lakószám • A nem összkomfortos lakások száma és aránya • Azoknak a lakásoknak a száma és aránya, ahol nincs automata mosógép • Azoknak a lakásoknak a száma és aránya, ahol nincs hűtőszekrény • A telefonnal nem ellátott lakások száma és aránya
6. Közlekedés, szolgáltatásokhoz való hozzáférés	• Közlekedési szükségletek: – a lakás és a legközelebbi élelmiszerbolt közötti távolság/átlagos közlekedési idő a lakás és a legközelebbi élelmiszerbolt között – a lakás és a legközelebbi postahivatal közötti távolság/átlagos közlekedési idő a lakás és a legközelebbi postahivatal között – a lakás és a munkahely közötti távolság/átlagos közlekedési idő a lakás és a munkahely között • Közlekedési erőforrások: – azoknak a száma és aránya, akik 250 m-nél messzebb laknak a legközelebbi tömegközlekedési megállótól – azoknak a száma és aránya, akik birtokolnak vagy használnak személygépkocsit
7. Szabadidő	• A különböző típusú szabadidős aktivitást végzők népességen belüli száma és aránya: – sport és fizikai aktivitás – kulturális aktivitás (könyvolvasás, könyvtár-, színház-, múzeumlátogatás stb.) – szórakozás (mozi, étterem, zenés szórakozóhely stb. látogatása) – otthoni tevékenységek (zenehallgatás, tévé-nézés, barkácsolás stb.) • „Szabadidős” felszereltség: – a színes televízióval rendelkező háztartások száma és aránya – a videomagnóval rendelkező háztartások száma és aránya – a hétvégi házzal rendelkező háztartások száma és aránya – nagy értékű sportfelszereléssel rendelkező háztartások száma és aránya • Üdülési szokások: – azoknak a száma és aránya, akik az elmúlt 12 hónapban voltak legalább egyszer legalább egy hétig nyaralni, üdülni

Terület	Jelzőszámok
8. Kapcsolati erőforrások	• Baráti kapcsolatok száma • Rokonok/barátok meglátogatásának gyakorisága • Társadalmi izoláció (egyedül él, nem tart fent baráti kapcsolatokat) • Szakszervezeti tagság, tisztségek • Civil szervezeti tagság, tisztségek • Politikai pártokban való tagság, tisztségek • Részvételi arány a legutóbbi parlamenti választásokon • Részvételi arány a legutóbbi helyhatósági választásokon
9. Közbiztonság	• A különböző típusú bűncselekményeknek áldozatul esettek száma az elmúlt 12 hónapban
10. Egészség	• Egészségi állapot: – várható átlagos élettartam – gyermekhalandóság – halandóság halálokok szerint – a tartósan betegek száma betegségfajták szerint – a fogyatékosok száma – azoknak a száma, akiknek munkavégzését betegségük akadályozza • Egészségügyi ellátás: – azoknak a száma és aránya, akiknek nincs „családi” vagy házi orvosuk – azoknak a száma és aránya, akik az elmúlt 12 hónapban igénybe vettek fogászati szakrendelést – azoknak a száma és aránya, akik az elmúlt 12 hónapban igénybe vettek bármilyen egyéb szakrendelést • Szokások: – dohányzási szokások – alkoholfogyasztás
11. Társadalmi mobilitás	• Nemzedékek közötti mobilitás: - kilépési, belépési mobilitási arányszámok foglalkozási csoportok szerint • Nemzedéken belüli mobilitás: - kilépési, belépési mobilitási arányszámok foglalkozási csoportok szerint

F2. A társadalmi jelzőszámok angol rendszerének struktúrája

Célterület	Dimenzió	Jelzőszám
I. Népesedés	1. A népesség struktúrája, változása	A népesség nem és életkor szerinti megoszlása
	2. Születési és halálozási arányok	Teljes termékenységi arányszám
	3. Migráció	A belső vándorlások alakulása település-típusonként
II. Háztartások és családok	1. Háztartások	A háztartások megoszlása háztartás-nagyság szerint
	2. Családok	A családok megoszlása az eltartott gyermekek száma szerint
	3. Házasság, élettársi kapcsolatok, válás	Nyers házassodási arányszám
	4. Termékenység, gyermek-vállalás	A házasságon kívüli élveszületések száma
III. Iskolázottság	1. Iskolai végzettség	A felnőtt népesség megoszlása iskolai /végzettség szerint nemenként
	2. Tanulók és pedagógusok a közoktatásban	A tanuló/pedagógus arány iskola-típusonként
	3. Iskolai követelmények	Az otthoni tanulóval töltött átlagos időmennyiség
	4. Felsőoktatás	Az érettségizettek közül a felsőoktatásban továbbtanulók aránya
	5. Felnőttoktatás, esti, levelező képzés	Az esti, levelező képzésben részt vevők száma iskolatípusonként
	6. Oktatási kiadások	A GDP oktatásra fordított része iskolai szintenként
IV. Foglalkoztatás, munkaerőpiac	1. Munkaerő-piaci folyamatok	A népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása életkor szerint
	2. Foglalkoztatási típusok	A teljes és a részfoglalkoztatottak száma
	3. Munkaidő	A teljes időben foglalkoztatottak és a részfoglalkozásúak átlagos heti munkaideje
	4. Munkanélküliség	Munkanélküliségi ráták nemenként
	5. Munka melletti szakképzés	A nem iskolarendszerű szakképzésben részt vevők száma
V. Jövedelem, anyagi jólét	1. Háztartási jövedelem	A jövedelmek megoszlása források szerint
	2. Jövedelemmegoszlás	A reálkeresetek változása
	3. A jólét egyéb formái	A háztartási megtakarítások mértéke
VI. Kiadások	1. Háztartási és személyi kiadások	A háztartások kiadásszerkezete főbb termékcsoportok szerint
	2. Árak	Kiskereskedelmi árindex
	3. Háztartások megtakarítása	A megtakarítások nagysága háztartás-nagyság szerint

Célterület	Dimenzió	Jelzőszám
VII. Egészség	1. Egészségi állapot	Gyermekhalandóság
	2. Betegségmegelőzés	A fogorvosi rendeléseken megjelentek száma
	3. Szokások és egészség	Dohányzás, alkoholfogyasztás
	4. Halálokok	A 65 év alatti halálozások száma
VIII. Társadalmi védőháló	1. A fogyatékosok	Az egészségügyi intézmények aktivitása a fogyatékosokkal kapcsolatban
	2. Az idősek	Az idősekkel foglalkozó intézmények aktivitása
	3. Gyermekek és családok	Gyermek- és családvédelmi intézkedések
IX. Közbiztonság	1. Bűncselekmények	Bűncselekménytípusok
	2. Elkövetők	A jogerősen elítéltek száma és megoszlása nem, kor stb. szerint
	4. Rendőrségi, bírósági intézkedések, személyzet	A rendőrségi alkalmazottak száma, aránya
	5. Büntetés-végrehajtó intézetek	A börtönök zsúfoltsága
	6. A közbiztonságra fordított kiadások	A büntetés-végrehajtási intézetek fenntartási költségei
X. Lakáshelyzet	1. Lakásállomány	Tulajdoni jelleg szerint
	2. Lakásköltségek és lakáskiadások	A háztartási jövedelemből a lakásfenntartásra fordított hányad
	3. Lakásminőség	A lakások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága
XI. Környezet	1. Levegő	A levegőszennyezés „forrásai”
	2. Víz	A folyóvizek vízminősége
	3. Talaj- és földhasználat	A mezőgazdasági művelésű földterület nagysága
XII. Közlekedés	1. Közlekedési típusok	A különböző típusú közlekedésre fordított átlagos idő
	2. Közúti közlekedés	A személygépkocsival rendelkező háztartások aránya
	3. Vasúti közlekedés	A vasúton utazók átlagos száma munkaerő-piaci státuszuk szerint
	4. Légi közlekedés	A nemzetközi légi közlekedést igénybe vevők átlagos száma
	5. Közlekedési balesetek	A halált okozó közlekedési balesetek száma
	6. Kiadások	A háztartási jövedelem közlekedésre fordított hányada
XIII. Életstílus	1. Időfelhasználás	A háztartási munkákra fordított idő
	2. Otthoni tevékenységek	Rádióhallgatás, tévénézés
	3. Kulturális aktivitás	Színházba járás
	4. Sportolás	A különböző típusú sporttevékenységekre fordított átlagos idő
	5. Vallási tevékenységek	Templomba járás
	6. Politikai, közéleti aktivitás	Választási részvétel